

Основні етапи розвитку наукових знань із географії міст та геурбаністики

*Роботу виконано на кафедрі економічної
та соціальної географії КНУ ім. Т. Шевченка*

Виділено основні історичні етапи наукових досліджень із географії міст та геурбаністики: загально-описовий, статистико-емпіричний, геурбаністичний, районно-планувальний і містобудівний, економіко-теоретичний, комплексуючий, кластерного аналізу та просторової економіки. Проаналізовано основні теоретичні концепції та найбільш визначні наукові праці кожного етапу досліджень.

Ключові слова: географія міст, геурбаністика, історичні етапи наукового розвитку, теоретичні концепції.

Гладкий А. В. Основные этапы развития научных знаний по географии городов и геурбанистике.

Выделены основные исторические этапы научных исследований по географии городов и геурбанистике: описательный, статистико-эмпирический, геурбанистический, районно-планировочный и градостроительный, экономико-теоретический, комплексобразующий, кластерного анализа и пространственной экономики. Проанализированы основные теоретические концепции и наиболее выдающиеся научные работы каждого этапа исследований.

Ключевые слова: география городов, геурбанистика, исторические этапы научного развития, теоретические концепции.

Gladkey A. V. The Milestones of Urban Geography and Geourbanistics Scientific Knowledge. The main historical stages of Urban Geography and Geourbanistics investigations are disclosed. There are: general descriptive stage, statistical and empirical, geourbanistics, regional-planning and urban development, economic and theoretical, complex development, cluster analysis as well as spatial economy stage. The basic theoretical concepts as well as the most significant scientific works of every stages are explored.

Key words: Urban Geography, Geourbanistics, historical stages of scientific development, theoretical concepts.

Постановка наукової проблеми та її значення. Наукові дослідження з географії міст виникли і сформувалися на стику декількох напрямів розвитку суспільної географії. У вітчизняних геурбаністичних школах передовсім чітко простежується магістральний напрям досліджень просторово-територіальної та архітектурно-композиційної структури міст у царині рішень щодо районного й міського планування. Вони були присвячені пошукам оптимальної конфігурації міської забудови, у якій розв'язувалася низка комунікаційних, екологічних, виробничих проблем. Зарубіжні та вітчизняні географи значну увагу приділяли також питанням територіальної організації виробничих комплексів міста та промислового комплексування, у рамках яких вони розглядали місто як осередок формування промислових вузлів та агломерацій, і розробляли напрями оптимізації виробничо-технологічних та постачальницько-збутових зв'язків між підприємствами, котрі були чи не єдиним засобом усунення територіальних диспропорцій виробництва за умов планової економіки.

Зарубіжні дослідження були здебільшого присвячені особливостям формування в містах додаткової прибутковості й економічної ефективності господарської діяльності людини, а також проблемам вибору найбільш оптимального та комерційно вигідного місцеположення підприємства в просторі міського середовища. Не обійшли вони й прикладний аспект розвитку міст, зокрема дослідження його благоустрою, підвищення привабливості міського середовища та життєдіяльності населення, розв'язання низки екологічних, транспортних, інженерних і технологічних проблем.

Зарубіжні вчені додавали до класичного урбаністичного трактування міста просторовий аналіз ринкових механізмів розвитку різних видів економічної активності населення в межах його території. Важливим складником зарубіжних досліджень стало розроблення основних положень, причин і механізмів формування земельної ренти, характеру її диференціації у високоурбанізованому середовищі. Із розвитком інформаційного суспільства й істотною трансформацією виробництва

зарубіжні вчення трансформуються в бік вивчення постіндустріальних аспектів розвитку міст, акцентується увага на таких їх особливостях, як поширення інновацій, піонерності та прогресовизначальності, виробництва інформації тощо.

Зарубіжні й вітчизняні розробки мають між собою багато спільного, оскільки виходять із єдиних онтологічних джерел і концептуальних складових частин розвитку міст: відносин історичного ядра й периферії, впливу процесів урбанізації та концентрації на характер виробничих процесів, спеціалізації і функціональної зв'язаності виробництва тощо. Однак, за винятком цих вихідних положень, вони істотно різняться в поглядах на рушійні сили та механізми розвитку міських утворень, характерних для різних типів економічних систем, які тривалий час існували в світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із цієї проблеми. Дослідження з географії міст та геурбаністики присвячені праці багатьох учених. Зокрема, в Україні ці питання досліджують Ю. І. Пітюренко, Г. В. Балабанов, Г. П. Підгрушний, О. О. Денисенко, А. І. Драпиковський, а за кордоном – Є. Н. Перцик, Г. М. Лаппо, М. О. Слука, Т. М. Литвиненко, Ю. Л. Пивоваров, А. О'Саліван, С. Сассен і П. Тейлор та ін. Проте чіткої систематизації та історичної періодизації знань із географії міст учені ще не проводили.

Саме тому **мета** цього дослідження – виділити історичні етапи розвитку знань із географії міст та геурбаністики; **завданням** – проаналізувати основні теоретичні концепції та найбільш визначні наукові праці кожного етапу досліджень.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Проаналізувавши накопичений досвід досліджень міського середовища, доцільно виділити вісім напрямів розвитку вчення про міста, розподіливши їх за двома важливими групами досліджень, які вплинули на характер та методологічну базу геурбаністики (рис. 1).

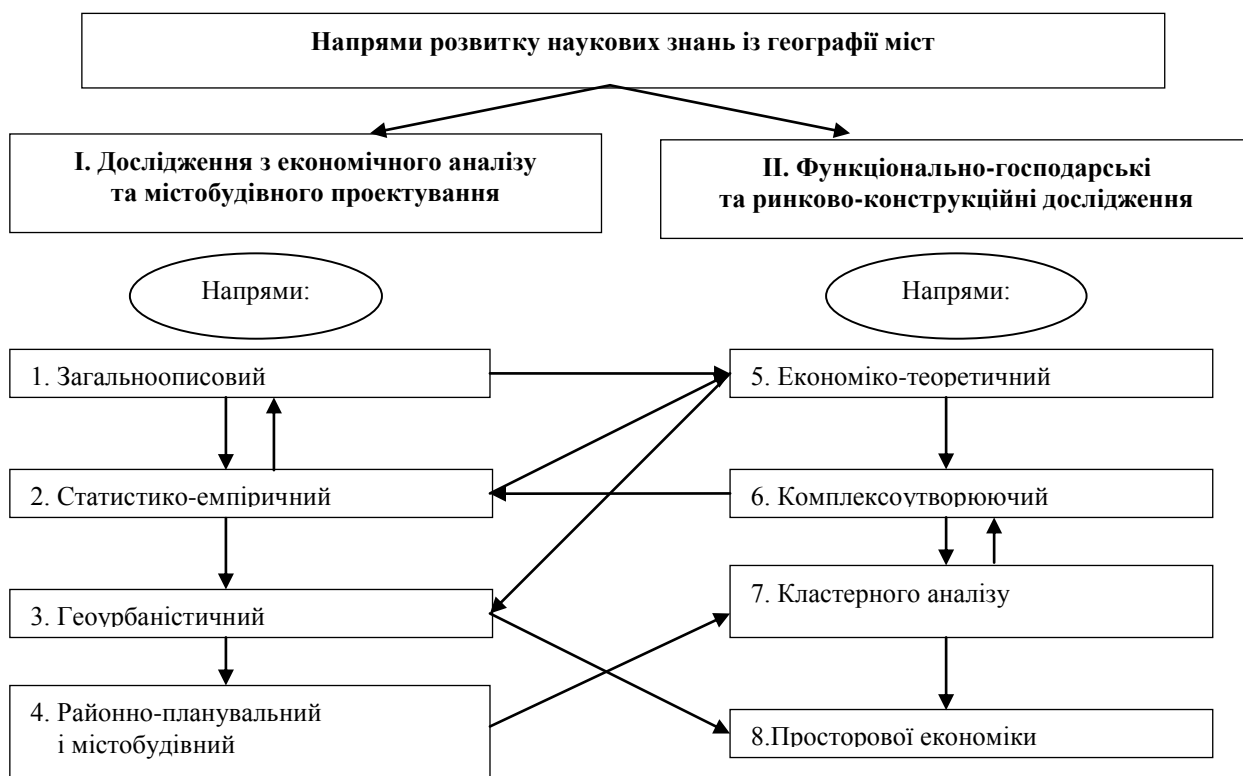

Рис. 1. Напрями розвитку наукових знань із географії міст

I. Дослідження з економічного аналізу та містобудівного проектування супроводжувалися бурхливим розвитком міського середовища та зростанням ролі міст у системі розселення і господарства. Головні проблемні напрями цих досліджень були присвячені питанням установлення економіко-господарської сутності й ролі міст у суспільстві, формування та планування міської

забудови з погляду її найбільшої уніфікації і стандартизації та максимальної сприятливості потребам населення і господарства, розвитку міської інфраструктури та транспортних комунікацій, оптимізації екологічного балансу міста. Цей період дослідження міст доцільно поділити на такі напрями: 1) загальноописовий; 2) статистико-емпіричний; 3) геоурбаністичний; 4) районно-планувальний і містобудівний.

Загальноописовий напрям. Вихідною точкою наукових досліджень цього етапу стали міркування відомих класиків німецької економічної та географічної школи Йоганна Генріха фон Тюнена (Thünen) та Альфреда Вебера (Webber A.). Й. Г. фон Тюнен у своїй епохальній праці «Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie, oder Untersuchungen über den Einfluss, den die Getreidepreise der Reichtum des Bodens und die Abgaben auf den Ackerbau ausüben»¹ (Гамбург, 1826–1863 pp.) ще на стадії становлення урбаністичних систем Німеччини розвинув учення про формування і розвиток у просторі абстрактного ізольованого міста та взаємодію його господарських функцій між собою та з периферією. У цьому дослідженні Й. фон Тюнен показав характер взаємодії міста з навколишньою територією, особливості рентних відносин, територіальної диференціації різних видів людської діяльності залежно від їхньої віддаленості від урбанізованого центру системи [6].

Докладний аналіз сутності міст та міського середовища наведено в працях відомого економіста, географа й філософа Альфреда Вебера в рамках «теорії штандортів». У книзі «Über den Standort der Industrien»² (1909) учений закладає основи оптимального розвитку міського господарства й урбанізованого середовища, заснованого на ринкових механізмах функціонування та рентних відносинах. Згідно з тлумаченням Вебера, на розвиток промислового комплексу міста та його територіальної структури діють три провідні фактори: орієнтація на транспорт, орієнтація на трудові ресурси та орієнтація на концентрацію перших двох факторів, за термінологією ученого, на «агломерування». Під впливом перших двох факторів, писав А. Вебер, складається мережа міських поселень, яка характеризується або мінімізацією транспортних затрат, або оптимальним наближенням до трудових ресурсів. Однак розміри цих міст та їх значення в господарському комплексі території визначаються агломераційними процесами, тобто скупченням промисловості в певному місці внаслідок укрупнення самого підприємства або в результаті сумісного розміщення декількох виробництв.

Учення А. Вебера лягло в основу подальшого формування теорії центральних місць у роботах В. Кристаллера та А. Льоша (W. Christaller, A. Lösch). 1933 року німецький учений В. Кристаллер опублікував працю «Die Zentralen Orte in Süddeutschland»³, в якій описав абстрактну модель розселення і поняття центральних місць. Він здійснив спробу пояснити внутрішню структуру міського розселення, виявити закономірності співпорядкування поселень. На його думку, рівномірне розміщення дрібних поселень утворює трикутні ядра розселення, у зв'язку із чим виникає ієрархія поселень, у якій до більшого населеного пункту тяжіє шість менших поселень одного рангу [11].

Статистико-емпіричний напрям. Праці теоретиків загальноописового етапу сприяли стрімкому розвитку емпіричних досліджень міст та їх скупчень у галузі економічної географії на початку ХХ ст., що дало змогу суттєво переглянути й доповнити та надати практичного змісту ідеям Тюнена, Вебера, Льоша. У тодішніх дослідженнях міст та надміських утворень домінує статистико-емпіричний підхід, який спирався на докладне вивчення поточної ситуації розвитку міста, його планувальної, будівельної, інфраструктурної, господарської складової частини з подальшим обґрунтуванням шляхів їх ефективного розвитку в майбутньому.

У рамках цього підходу відбувалося практичне наповнення і переосмислення теорій та моделей урбогенезу й розвитку міського середовища. В Україні основоположниками цього напрямку стали Д. П. Журавський, К. Г. Воблий, М. Туган-Барановський, М. Яснопольський, О. Русов, Й. Пасхавер, М. Птуха. Згодом цей напрям набув домінуючого значення і призвів до т. зв. «кількісної

¹ Ізольована держава стосовно сільського господарства й національної економіки або дослідження про вплив, який справляють ціни на зерно, якість земель і податки на землеробство (нім.).

² Про штандорти в промисловості (нім.).

³ Центральні місця в Південній Німеччині (нім.).

революції» в географії, яка передбачала застосування для пояснення географічних реалій арсеналу математичних (а пізніше й кібернетичних) методів дослідження.

Дослідження міст і міського середовища з позицій статистичного аналізу окремих показників їх розвитку (чисельності населення, кількості господарських підприємств, домогосподарств тощо) активно проводили наприкінці XIX ст. та на початку XX ст. В. П. Семенов-Тянь-Шанський (багатотомна праця «Город и деревня Европейской России» (1913)), І. С. Аксаков («Дослідження торгівлі на українських ярмарках» (1853)) і Д. П. Журавський («Статистичний опис Київської губернії» (1852)). Із появою у 1902 р. в Санкт-Петербурзькому видавництві М. Стасюлевича фундаментальної праці Д. Д. Морєва «Очерк коммерческой географии и хозяйственной статистики России сравнительно с другими государствами»⁴ дослідження господарського комплексу міст отримало сучасну теоретико-методичну базу ринково-комерційного спрямування та вийшло на міжнародний (загальноєвропейський) рівень.

Статистико-емпіричний напрям дослідження міст та міського розселення був започаткував в Україні академік К. Г. Воблий. У своїх дослідженнях учений неодноразово посилався на А. Вебера, критично оцінюючи його теорію. К. Г. Воблий зазначав, що фактори Вебера потрібно суттєво доповнити іншими чинниками другорядного значення, що внесе суттєві поправки в дослідження і підвищить їх практичне значення. На думку К. Воблого, одним із таких додаткових факторів має бути орієнтація міста та його господарства на джерела сировини й енергії, що дало змогу вченому сформулювати поняття «сировинна зона» міста.

Господарство міст та особливості їх територіальної структури досліджували в рамках статистико-емпіричного напрямку географічної науки професори Київського університету Св. кн. Володимира: І. В. Вернадський, П. В. Павлов, А. І. Ставровський та інші у рамках «Комісії з опису губерній Київського навчального округу».

Геоурбаністичний напрям. Географічні дослідження міст із позицій та систем міського розселення виникли на основі робіт «ранніх теоретиків локалізації» – А. Вебера, Й. фон Тюнена й особливо А. Льоша, В. Кристаллера та ін. У працях цих учених проаналізовано вплив різних розселенських систем на характер та ефективність господарювання, спеціалізацію виробництва та взаємозв'язки різних видів людської діяльності, здійснено спробу розкрити просторові закономірності розвитку міського середовища. Геоурбаністичний підхід дав вченню глибоке розуміння сутності процесів урбаністичної концентрації, формування системи відцентрових і доцентрових зв'язків ядра й периферії, а також господарської цілісності та територіальної єдності середовища міст. У рамках дослідження міського розселення було розвинуто вчення про опорний каркас території, поясно-секторну територіальну структуру міст, просторово-часову компресію тощо.

Основними працями геоурбаністичного спрямування стали наукові розробки таких географів-урбаністів, спеціалістів із міського розселення: Д. І. Богорада, М. Д. Шаригіна, П. І. Дубровіна, О. А. Кибальчича, Ф. М. Лістенгурта, Г. М. Лаппо, Ю. Л. Пивоварова, Ю. І. Пітюренка, В. Г. Давидовича, Н. Ф. Тимчука, І. О. Фоміна, Б. С. Хорєва, А. Г. Вишневського, І. В. Канцєбовської, а сьогодні – В. О. Джамана, А. І. Доценка, А. В. Степаненка, П. С. Коваленка, М. Я. Ксєневича, І. В. Ладигіної, В. В. Лаврова, В. Л. Глазиріна, М. О. Слуки, Є. Н. Перцика, Є. С. Матвєєва та ін. Глибоке осмислення ними сутності міст та міського середовища, значення міських поселень у системі розселення дало змогу виділити ключові поняття геоурбаністики та закріпити за нею містобудівні, інженерно-планувальні напрями дослідження [3; 7].

Перед геоурбаністами було поставлене завдання забезпечити оптимальний розвиток міста на території на основі розроблення цілісних, функціонально-пов'язаних раціонально-спланованих елементів системи розселення і міського господарства. Основна ідея геоурбаністів ґрунтувалася на створенні якісного інженерного, комунікаційного й архітектурно-інфраструктурного розвитку міста, що має забезпечити створення специфічного просторового каркасу для збалансованого розвитку сельбищних, господарських та природоохоронних функцій. Головну увагу при цьому приділяли саме просторовим формам організації міського середовища, плануванню та проектуванню кварталів забудови, особливостей розміщення різних господарських функцій, проблемам їх територіальної доступності та раціонального природокористування.

⁴ Нарис з комерційної географії і господарської статистики Росії порівняно з іншими державами (рос.).

Районно-планувальний і містобудівний напрям. Районно-планувальна і містобудівна концепція сформувалася в географічній науці на стику досліджень із міського розселення і геоурбаністики, міського планування й архітектури та вчення про ТВК, хоча її початки закладено ще в працях М. Колосовського та під час розроблення планів ГОЕЛРО. Вона була пов'язана з пошуками шляхів практичного інженерного застосування географічних знань у галузі міської архітектури, під час планування міст, пошуку оптимальних ділянок розміщення промислових підприємств і сельбищних зон тощо.

Міста та міські системи розселення з районно-планувальних позицій аналізували Н. І. Блажко, Д. І. Богорад, В. В. Воробйов, М. Т. Агафонов, О. П. Літовка, Г. М. Лаппо, В. Г. Давидович, І. М. Салій, І. О. Фомін, Р. А. Дулаєва, В. О. Воротилов, А. Б. Бур'ян, В. Л. Глазичев та ін. У рамках цього етапу виконувалась архітектурно-планувальна діяльність міських і приміських територій, розроблялися концепції будівництва нових підприємств та реконструкції і модернізації старих, окреслювалися мережі внутріміського та приміського транспорту, обґрунтовувалася потреба перенесення різних господарських об'єктів на територію тих чи інших структурних елементів міста (пояси чи сектори) відповідно до виробничої, працересурсної та екологічної доцільності. Ця діяльність мала за мету оптимізувати територіальну структуру міста, привнести до архітектурних та інженерних робіт географічний аспект, тобто ті знання про простір і його характеристики, які накопичила економічна географія за період свого існування [1].

Дослідження з економічного аналізу й містобудівного проектування сприяли глибокому аналізу внутрішньої просторової структури міста та максимальній її адаптації для потреб людей, розміщення господарства та системи обслуговування. Дослідження глибинних внутрішньогосподарських механізмів функціонування міста в просторі, територіальних аспектів формування його господарства й ефективності виробничих та соціальних функцій учені практично не проводили.

II. Функціонально-господарські та ринково-конструкційні дослідження міських поселень учені розпочали порівняно недавно. Вони ґрунтуються на працях «ранніх теоретиків розміщення» з подальшим розвитком їх основоположного вчення про ефективність функціонування міського середовища та розміщення в його межах різних об'єктів системи розселення населення, господарства, інфраструктури тощо. Їх активізація та бурхливий розвиток пов'язані з масовою інформатизацією та комп'ютеризацією науково-дослідного процесу, які дали змогу розробляти та будувати складні математико-статистичні моделі розвитку міст і міського середовища в господарсько-економічному та ринково-комерційному планах. У межах цієї групи досліджень доцільно виділити такі окремі напрями: економіко-теоретичний, комплексуючий, кластерного аналізу, просторової економіки.

Економіко-теоретичний напрям. Після появи наукових праць «ранніх теоретиків розміщення», географічна та економічна наука європейських країн також продовжила розвиток запропонованих ними концепцій. Цей напрям можна окреслити як економіко-теоретичний, оскільки зарубіжні вчені більшої уваги приділяли вивченню економічних категорій розвитку міст та міських поселень, формуванню прибутку окремих фірм та визначенню економічних чинників, які впливають на них. Серед тодішніх науковців (1920–1930 рр.), котрі досліджували процеси формування економічної ефективності міського середовища (Відаль де ла Блаш, Олін, Хотеллінг, Хікс та ін.), безсумнівно заслуговує особливої уваги теорія Альфреда Маршалла (Marshall A.) про зовнішні фактори розвитку підприємств та організацій великого міста (Marshallian externalities, 1920). На думку вченого, провідними соціальними факторами вибору місцеположення підприємств, фірм та організацій у просторі міста є високодиверсифікована торгівля, розвиток винаходів у машинобудуванні та загальний процес організації бізнесу. Вигідність внутріміського розміщення виробництва за Маршаллом полягає в наступному: 1) формування ринку високоспеціалізованої робочої сили; 2) розвиток нових ідей на основі людського капіталу й особистих комунікацій; 3) наявність спеціалізованих виробничих послуг; 4) розвиток інфраструктури. Послідовниками Маршалла стали такі відомі вчені, як Гувер, Гендерсон, Хансон [8].

Економіко-теоретичні аспекти розвитку міст у подальшому відображені в роботах, присвячених формуванню просторових аспектів конкуренції. Ці ідеї розвивали Хікс, Ізард, Купманс, Арроу і Дебрю, Ітон і Ліпсі, Калдор та ін. На думку цих учених, конкурентоспроможність розвитку виробництва на певній території формується завдяки гетерогенності та дискретності простору, що визначають нерівноцінні стартові умови ведення бізнесу.

Окремим підпунктом економіко-теоретичного напрямку розвитку міст є аналіз особливостей формування **міської земельної ренти**. Здавна було відомо, що провідним природним фактором, який регулює розміщення та ефективність функціонування комерційних підприємств у містах, стає земля та її господарська цінність. Підпорядкування законам земельної ренти істотно впливає на характер розміщення підприємств (фірм, організацій), структуру господарських комплексів, а також на рівень їх прибутковості та комерціалізації.

Вивченню механізмів формування земельної ренти в містах присвячені праці багатьох учених. Починаючи від Джеймса Андерсона (James Anderson), Томаса Мальтуса й Девіда Рікардо (Thomas Malthus, David Ricardo), аналіз впливу земельної ренти на ефективність розміщення підприємств у міському середовищі здійснено в роботах Йогана фон Тюнена (Thünen J. H. von), П. Гаггета (Paul Hugget), М. Фуджіти та Ж.-Ф. Тісса (Masahisa Fujita та Jacques-Francois Thisse). В Україні питанням земельної ренти активно досліджують О. Драпиковський, І. Іванова, В. Макуха ін.

Ключові щільно урбанізовані території (в основі них часто розташовані крупні міста й агломерації) виступають фокусними точками простору, в яких сформувався унікальний тип земельних відносин та специфічний розподіл рентної вартості території. У роботах американських учених економістів та землевпорядників Баржака й Хайта отримала розвиток т. зв. секторна модель земельної ренти, за якою вартість землі та особливості її використання в містах змінюються стосовно радіальних доцентрових транспортних магістралей.

В Україні на сьогодні найбільш прийнятною вважають лінійно-вузлову концепцію (основні її положення трапляються в працях О. І. Драпиковського), яка стверджує, що вартість земельних ділянок та прибутковість використання земель у місті підвищується при наближенні до історичного ядра та радіальних магістралей із найбільшим зростанням у центрі системи та біля вузлових підцентрів міської периферії. У рамках цієї концепції кожна функціональна частина міста (пояс, зона, сектор) отримали унікальну господарську спеціалізацію, що відповідає і потребам самого підприємства, і розподілу рентної вартості землі.

Комплексоутворюючий напрям. У рамках дослідження закономірностей розміщення промислового виробництва в Україні та в СРСР зародилось глибоке осмислення вчення про територіально-виробничі комплекси (ТВК) як системно-структурні географічні об'єкти. Одним із засновників комплексного розуміння розвитку промисловості був М. М. Колосовський. Йому належить вчення про формування і розвиток енерговиробничих циклів (ця концепція виникла на основі розроблення планів ГОЕЛРО), які стають основою формування ТВК [1].

У рамках дослідження ТВК поступово викристалізувалась ідея аналізу локальних виробничих комплексів, якими є великі багатофункціональні міста – промислові вузли. Значна увага економіко-географів у Радянському Союзі була спрямована на вивчення саме вузлів переважно гірничопромислового, металургійного й енергетичного профілю, що було пов'язано з потребою освоєння нових територій Росії та з масовим розвитком підприємств групи «А» на теренах союзних республік, зокрема в Україні. Великі міста в ролі потужних промислових вузлів у різні роки досліджували Ю. Г. Саушкін, Я. Г. Фейгін, В. А. Адамчук, С. С. Гулямов, А. І. Зубков, М. Н. Ісянбаєв, Д. К. Лейкіна, Н. А. Магомедов, Т. А. Моїсеєнкова, Н. А. Соловйов, М. Д. Шаригін, Б. Малиш, О. Л. Медведкова, Л. М. Корецький, М. М. Паламарчук, С. І. Іщук, К. О. Ташук, О. К. Кузьмінська, Я. І. Жупанський, І. О. Горленко, В. Н. Амітан, А. В. Степаненко, Р. І. Литвиненко, О. Г. Топчієв, В. Л. Бабурін, М. Т. Агафонов, О. І. Деменев, Ф. Д. Заставний, Б. В. Щербицький, В. С. Кипоть, Л. Г. Червова, С. М. Проценко, Д. А. Жмудський та ін. Оскільки процес формування і розвитку промислових вузлів мав плановий характер, радянські вчені відкидали міркування економіко-теоретичної школи західних науковців щодо ринкової ефективності розвитку міського середовища, яка була неприпустимою за соціалістичного характеру господарювання [2].

Дослідження промислових міста в працях українських та радянських економіко-географів проходили в рамках панівної ідеї планового розвитку господарства, усуспільнення засобів виробництва й командно-директивного управління. Отож, концепція ТВК мала певні недоліки, пов'язані з відсутністю ринкових важелів регулювання розвитку виробництва, що породжувало істотне зниження ефективності функціонування промислового комплексу, диспропорції в

галузевій (переважання виробництва групи «А») і територіальній (гіперконцентрація, маятникові міграції) структурах та екологічні проблеми [2; 3].

Напрямок кластерного аналізу. Паралельно з вітчизняним ученням про ТВК у зарубіжній науці виникло вчення про господарські (промислові) кластери великих міст. Його засновником вважають відомого економіста, лауреата Нобелівської премії М. Портера (M. Porter). Учення М. Портера органічно впливало із загальної теорії штандортів А. Вебера та досліджень із питань просторової конкуренції Хікса, Купманса, Арроу, Дебрю, Ігона, Ліпсі та ін. Портер стверджував, що найбільші конкурентні переваги розвитку підприємств формуються в географічно «сконцентрованій невеликій кількості штандортів» [5]. М. Енрайт (M. Enright) увів термін «регіональний кластер» для дефініції просторового скупчення взаємопов'язаних підприємств, схожих за своєю спеціалізацією.

Аналізуючи низку просторових угруповань промислових підприємств (переважно в рамках ТНК) Німеччини, Італії та Японії, М. Енрайт дійшов до висновку, що конкурентні переваги розвитку фірм формуються здебільшого на рівні великих міст та агломерацій і залежать від того середовища, яке їх оточує. Отже, Енрайт уперше говорить про існування 2 регіонального (міського) кластеру», конкурентні переваги якого формуються на основі: 1) спільності економіко-географічного положення, яке визначає (за Енрайтом) наближеність підприємств до дешевих видів сировини і енергії та вузлових систем комунікацій та зв'язку; 2) спільної потужної наукової школи, яка створює та поширює інновації і забезпечує підприємства кластеру кваліфікованими працівниками; 3) наявності високодиференційованого попиту на продукцію, зумовленого розвитком виробничих технологій та наближеністю до потенційних споживачів; 4) формування жорсткої конкуренції серед фірм однієї спеціалізації; 5) розвитку споріднених виробництв та об'єктів ринкової інфраструктури, через які реалізуються маркетингові стратегії підприємства, надається низка комерційних і банківських послуг, забезпечується лізинг, інжиніринг, консалтинг, франчайзинг, мерчандайзинг, аутсорсинг та інші види обслуговування виробничого процесу [4; 8].

Напрямок просторової економіки. Найсучаснішою на сьогодні концепцією розвитку міст та міського середовища є ідея Нобелівського лауреата Поля Р. Кругмана, що отримала назву так званої «**нової економічної географії, або просторової економіки**». В своїй праці «Spatial economy: Cities, Regions and International Trade»⁵ у співавторстві з Масакією Фуджитою та Ентоні Венайблесом Поль Кругман відстоює ідею збалансованої територіальної концентрації в місті різних факторів конкурентоздатності фірми, яка має сформувати її конкурентні переваги та сприяти зростанню прибутковості в умовах конкретного міського середовища. Нова економічна географія, за Кругманом, покликана відповісти на питання про причини формування великої різноманітності фірм і економічної концентрації різних видів людської діяльності на обмеженій території міста. Ці фірми, незважаючи на значні конкурентні обмеження, отримують високі прибутки й узагалі здатні їх отримувати лише й тільки лише в подібних умовах висококонцентрованого міського середовища. Цілі нової економічної географії – моделювання процесів формування та перерозподілу прибутків у межах урбаністичного концентрованого середовища, а також пошук доцентрових і відцентрових сил, які визначають загальні ідеї регіональної економічної рівноваги міста.

Для досягнення такої рівноваги й отримання прибутку, на думку М. Фуджити та П. Кругмана, необхідне виконання трьох принципових моделей сучасної регіональної (просторової) економіки на основі широкого застосування ПК: «Dixit-Stiglitz, icebergs, evolution and the computer»⁶. За моделлю Діксіта-Стігліца, зростання асортименту виробництва товарів у місті призводить до збільшення обсягів ділових послуг на міському ринку, що, у свою чергу, стимулює формування додаткового економічного ефекту й високої прибутковості фірми [9; 10].

Модель айсберга Поля Самуельсона (P. Samuelson) ілюструє взаємний розвиток різних фірм міста залежно від рівня потужності транспортних потоків і комунікацій («айсберг», тобто приховані додаткові прибутки, з'являються там, де витрати на комунікації заміщають собою видатки на використання ресурсів праці й капіталу та знижують, отже, загальну собівартість виробництва).

⁵ Просторова економіка: міста, регіони та міжнародна торгівля (англ.).

⁶ Моделі Діксіта-Стігліца, айсберга, еволюції та персональний комп'ютер (англ.).

Модель «еволюції» Гордона Кларка і Мерієн Фельдмен (G. L. Clark, M. P. Feldman) звертається до виняткової вибірковості процесів формування високого рівня прибутковості певних територій і глибинної сутнісної залежності подальшого розвитку міста від низки природних, економічних та суспільних факторів. Вона стверджує, що стрімке економічне зростання підприємств та додатковий комерційний ефект прибутковості формується лише в обмеженому колі тих територій (міст), які найбільш пристосовані до цього. Їх лідерство залежить від унікальних внутрішніх резервів під час невлених для чіткого й математично-вивіреного пізнавального апарату дослідника.

Нарешті, застосування персонального комп'ютера покликане математизувати й алгоритмічно поєднати вищезгадані моделі в єдиній системній логіко-математичній інтерпретації формування регіональної прибутковості фірми в межах висококонцентрованого міського середовища. Таких інтерпретацій, на думку Кругмана, є три: регіональна, міська, міжнародна [10]. Їх застосування в конкретних умовах простору сприятиме усвідомленню механізмів формування додаткової прибутковості території та розроблення конкретних рекомендацій для підприємців і комерційних кіл із питань оптимізації функціонування різних підприємств, фірм, організацій та підвищення їх прибутковості.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Сучасна географія міст поступово відходить від аналізу конфігураційних та інженерно-просторових характеристик міського середовища. Мало її цікавлять і популярні в 1960-1970-х рр. ідеї земельної ренти та комплексоутворення. Усе більше уваги приділяється розвитку міста як складної економічної системи, як середовища високої конкуренції та формування інноваційного високотехнологічного всебічно розвинутого суспільного простору. Майбутні дослідження з географії міст будуть і надалі розвиватися в подібному руслі, особливо в напрямі пошуку механізмів формування високої економічної ефективності міського середовища та високої його привабливості для життя людей, що зумовлює потребу подальших наукових досліджень у цьому напрямі.

Список використаної літератури

1. Городские системы промышленного региона (теория и практика развития) / В. Н. Амитан, А. А. Лукьянченко, Ю. Д. Денисов и др. – Донецк : Юго-Восток, 2004. – 348 с.
2. Ішук С. І. Територіально-виробничі комплекси і економічне районування (методологія, теорія) / С. І. Ішук. – К. : Укр.-фін. ін-т менеджменту і бізнесу, 1996. – 244 с.
3. Литвиненко Р. І. Промышленные агломерации УССР и перспективы их комплексного развития / Р. И. Литвиненко // Основные направления комплексного развития регионов. – Киев : [б. и.], 1980. – 160 с.
4. Пилипенко И. В. Принципиальное различие в концепциях промышленных кластеров и территориально-производственных комплексов / И. В. Пилипенко // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 5 : География. – 2004. – № 5. – С. 3–9.
5. Портер М. Конкуренция : учеб. пособие / М. Портер. – СПб. : Вильямс, 2000. – 495 с.
6. Тюнен Йоганн-Генрих фон // Брокгауз и Ефрон. Энциклопедический словарь. – СПб. : Тип. Акц. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1902. – Т. XXXIV (67). – С. 326–328.
7. Хорев Б. С. Проблемы городов / Хорев Б. С. – М. : Мысль, 1975. – 427 с.
8. Clark G. L. The Oxford Handbook of Economic Geography / G. L. Clark, M. P. Feldman, M. S. Gertler. – New York : Oxford Un-ty Press, 2003. – 742 p.
9. Fujita M. Economics of Agglomeration : cities, industrial location and regional growth / M. Fujita, J.-F. Thisse. – Cambridge : Cambridge Un-ty Press, 2004. – 466 p.
10. Fujita M. The Spatial Economy : Cities, Regions and International Trade / M. Fujita, P. R. Krugman, A. J. Venables. – Cambridge MA : MIT Press, 1999. – 640 p.
11. Lösch A. The economics of location / A. Lösch. – New Haven, CN : Yale Un-ty Press, 1954.

Адреса для листування:
Географічний факультет,
КНУ ім. Т. Шевченка, просп. Академіка
Глушкова, 2, МСП-680, м. Київ.

Статтю подано до редколегії
29.05.2012 р.